

A Review of the Content of the Quran Textbooks for the Junior High School Based on the Parameters of Islamic Approach in Moral Education*

■ Shima Attar¹ ■ Faezeh Nateghi² ■ Nasrolah Erfani³

- **Objective:** The present study was conducted to identify the parameters of the Islamic approach in moral education and analyze the content of the Quran textbooks in the junior high school based on those parameters.
- **Method:** This study was conducted with a combination of library, Fuzzy Delphi, and Qualitative-Deductive Content Analysis Methods. In the library studies section, the research community consisted of scientific resources related to the research topic and the sampling method was available, which continued until the information saturation. The card repertoire was used to collect data and a qualitative method was used to analyze the data. In the Fuzzy Delphi section, the statistical population included professors working in universities of Hamadan Province in 1399 SH in the Fields of educational science, psychology, and theology, 40 of whom were purposefully selected as a statistical sample. A researcher-made questionnaire was developed to collect data and the parameters of descriptive statistics were used to analyze the data. In the content analysis section, the statistical population consisted of the Quran textbooks for the junior high school, which were examined by the census method. A researcher-made content analysis checklist was used to collect the data and Shannon Entropy method was used to analyze the data.
- **Findings:** The findings indicate an unbalanced distribution of parameters of Islamic approach in moral education in the content of the abovementioned books, in a way that the highest coefficient of importance is related to the Index of enjoining good and the lowest coefficient of importance is related to the indices of attention to innate human tendencies, self-improvement and self-actualization, self-knowledge, conscious choice and voluntary action.
- **Conclusion:** it is necessary to review the content of the abovementioned books based on the characteristics of the Islamic approach in moral education.

Keywords: Moral Education, Islamic Approach, Quran Textbook, Junior High School.

■ **Citation:** Shima Attar, Faezeh Nateghi, Nasrolah Erfani.(2021). A Review of the Content of the Quran Textbooks for the Junior High School Based on the Parameters of Islamic Approach in Moral Education, Applied Issues in Islamic education, 6(2): 87-108.

Received: 2020/02/20

Accepted: 2021/05/21

* This article is based on a Ph.D. Dissertation in Curriculum Planning in Arak Islamic Azad University, entitled «Reviewing The Position of Moral Education Approaches in Junior High School Curriculum and Presenting a Desirable Model».

1. A Ph.D. Student, Department of Educational Sciences, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran
E-mail: attar.sh2020@gmail.com. 0000-0003-1110-0368
2. **Corresponding Author:** An Associate Professor, Department of Educational Sciences, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.
E-mail: f-nateghi@iau-arak.ac.ir. 0000-0001-9465-0968
3. Associate Professor in Department of Psychology, Payame Noor University, Tehran, Iran.
E-mail: erfani@pnu.ac.ir. 0000-0002-6321-8491

Paper type:
Research paper

Abstract

بررسی محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر اساس شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی^۱

شیمای عطار*

فائزه ناطقی**

نصراله عرفانی***

چکیده

- هدف: پژوهش حاضر با هدف شناسایی شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر اساس آن شاخص‌ها انجام شد.
- روش: این پژوهش با ترکیبی از روش‌های مطالعات کتابخانه‌ای، دلفی فازی، تحلیل محتوای کیفی - قیاسی و کمی صورت گرفت. در بخش مطالعات کتابخانه‌ای، جامعه پژوهش را منابع علمی مرتبط با موضوع تحقیق تشکیل داد و روش نمونه‌گیری از آن، در دسترس بود که تا رسیدن به حد اشباع اطلاعات ادامه داشت. برای جمع‌آوری داده‌ها از فیش و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از شیوه کیفی استفاده شد. در بخش دلفی فازی، جامعه آماری شامل اساتید شاغل در دانشگاه‌های استان همدان در سال ۱۳۹۹ در رشته‌های علوم تربیتی، روانشناسی و الهیات بود که ۴۰ نفر از آن‌ها به صورت هدفمند به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند. برای جمع‌آوری داده‌ها از پرسش‌نامه محقق ساخته و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از شاخص‌های آمار توصیفی بهره‌گیری شد. در بخش تحلیل محتوا، جامعه آماری را کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول تشکیل داد که به روش سرشماری بررسی شد. برای جمع‌آوری داده‌ها

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۱۰

۱. مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری رشته برنامه‌ریزی درسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک با عنوان «نقد و بررسی جایگاه رویکردهای تربیت اخلاقی در برنامه درسی دوره متوسطه اول و ارائه الگوی مطلوب» می‌باشد.

* دانشجوی دکتری گروه علوم تربیتی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.

E-mail: attar.sh2020@gmail.co. 0000-0003-1110-0368

** نویسنده مسئول: دانشیار گروه علوم تربیتی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.

E-mail: f-nateghi@iau-arak.ac.ir. orcid.org/0000-0001-9465-0968

*** دانشیار گروه روانشناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

E-mail: erfani@pnu.ac.ir. 0000-0002-6321-8491

از چک لیست محقق ساخته تحلیل محتوا و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش آنتروپی شانون بهره‌برداری گردید.

- یافته‌ها: یافته‌ها حاکی از توزیع نامتوازن شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی در محتوای کتاب‌های نامبرده است، به طوری که بیشترین ضریب اهمیت مربوط به شاخص امر به معروف و کمترین ضریب اهمیت مربوط به شاخص‌های توجه به تمایلات فطری انسانی، خودسازی، خودشکوفایی، خودشناسی، انتخاب آگاهانه و فعل ارادی می‌باشد.
- نتیجه‌گیری: بازنگری در محتوای کتاب‌های مذکور بر اساس شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی ضروری است.

واژه‌های کلیدی: تربیت اخلاقی، رویکرد اسلامی، کتاب‌های درسی قرآن، متوسطه اول.

مقدمه

مقوله تربیت اخلاقی^۱ به دلیل نقش به‌سزایی که در تنظیم امور زندگی انسان دارد، همواره مورد توجه فلاسفه، اندیشمندان، متفکران اجتماعی و علمای اخلاق بوده است (وجدانی، ۱۳۹۸: ۱۵). این مهم در ادیان توحیدی و از جمله دین اسلام نیز جایگاه ویژه‌ای دارد، به طوری که خداوند متعال در سوره شمس پس از یازده سوگند پی‌درپی تأکید می‌فرماید که رستگاری و خوشبختی بشر قطعاً در گرو آراسته شدن به فضایل اخلاقی است (سوره شمس: آیه ۹). بنا بر آیات قرآن کریم (مانند آل عمران: ۶۴) و همچنین روایات متعدد از رسول اکرم (ص) و ائمه اطهار(ع) تربیت اخلاقی بزرگ‌ترین هدف بعثت پیامبران بوده است. بر همین اساس، دین مبین اسلام با ارائه غنی‌ترین معارف الهی، صاحب گسترده‌ترین نظام اخلاقی و به تبع آن، تربیت اخلاقی است. از سوی دیگر با تمرکز بر برنامه تربیت اخلاقی رویکرد اسلامی می‌توان بیان داشت که در نظام اخلاقی اسلام، تکالیف و الزام‌های اخلاقی، مسبوق به غایتی است که همان کمال مطلوب انسان می‌باشد و با اراده، اختیار و انتخاب همراه هستند (حقیقت و مزیدی، ۱۳۸۷: ۱۲۳). از این رو، می‌توان گفت که دستیابی به فلاح و رستگاری که قرآن کریم آن را به‌عنوان مطلوب و غایت نهایی افعال اختیاری آدمی معرفی می‌کند، تنها در سایه تربیت اخلاقی فرد محقق می‌شود، لیکن مرور پیشینه پژوهش‌های انجام شده بیانگر آن

است که با وجود تأکید تعالیم اسلامی بر مفاهیم بنیادی و اساسی، برای اخلاق و پرورش اخلاقی که با توجه به تعالیم دینی، به‌عنوان مسیر سعادت‌مندی و رستگاری انسان در نظر گرفته شده و بسیار جامع‌تر و کامل‌تر از هر نظریه‌ای به اهمیت‌این موضوع پرداخته است، هنوز فرصت‌های یادگیری کاربردی در چارچوب برنامه درسی، برای پرداختن به این مهم ایجاد نشده و تنها به‌ایراد اهداف آرمانی و غایی بسنده شده است (شریفی و میرشاه جعفری، ۱۳۹۵: ۱۲۹). در حالی که جوامع به‌طور اعم و جوامع اسلامی به‌طور اخص، نیازمند بهره‌گیری از روش‌های تربیت اخلاقی در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی می‌باشند تا در سایه آن، افرادی خداجو، مسئول، متعهد و پایبند به اصول اخلاقی تربیت شوند (بختیاری و توسلی، ۱۳۹۵: ۳۴). از جمله می‌توان به یافته‌های تحقیق انصاری و محسنی پور (۱۳۹۷) اشاره کرد که حاکی از آن است که مدارس متوسطه در زمینه مقوله‌هایی چون هویت دینی و بسترسازی رشد اخلاقی دارای عملکرد ضعیف می‌باشند. یا می‌توان به نتایج پژوهش یادگاری، صالحی و سجادیه (۱۳۹۸) تمرکز نمود که بیانگر آن است که کم‌توجهی مدارس نسبت به تربیت اخلاقی دانش‌آموزان دوره متوسطه، زمینه‌ای مناسب برای بروز پیامدهایی نامناسب در آنان را فراهم می‌نماید. همچنین می‌توان به نتایج پژوهش کوشی، موسی‌پور، آرمند و محبی (۱۳۹۹) اشاره کرد که نشان داد آموزش و پرورش باید با یک برنامه‌ریزی درست به دنبال بهبود شناخت، باور و رفتار اخلاقی دانش‌آموزان به‌عنوان شهروندان مسئول و متعامل باشد. لذا در این خصوص ضروری است کتاب‌های درسی، ارزش‌ها و باورهای اخلاقی را در دانش‌آموزان نهادینه کنند تا این ارزش‌ها و باورها در رفتار آنان نمود یابد.

بدین لحاظ می‌توان نتیجه‌گیری نمود که دنیای حاضر به آموزش و پرورش اخلاق محور نیاز جدی دارد. از این رو، توجه به اخلاق‌گرایی در تعلیم و تربیت از مهم‌ترین توصیه‌ها و نگرانی‌های آموزش و پرورش در هر کشوری است (چمل‌نژاد و ذاکری، ۱۳۹۵: ۱۵۷). براین اساس می‌توان گفت یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین اهداف نظام آموزشی در کشورهای مختلف جهان به‌ویژه کشورهای که با نگاهی دینی، دغدغه آراستگی دانش‌آموزان به صفات و فضایل اخلاقی و ارزشی را دارند، تلاش در جهت فراهم کردن زمینه‌های لازم برای تقویت تربیت اخلاقی شایسته و کارآمد یادگیرندگان خود می‌باشد و لازمه دستیابی به این هدف بزرگ در نظام آموزش و پرورش، توجه به برنامه درسی

تربیت اخلاقی^۱ است (احمدزاده، ۱۳۹۸: ۴۳). برنامه درسی تربیت اخلاقی در واقع منظومه‌ای است که در آن رویکرد کلی برنامه درسی اخلاق و عناصر وابسته به آن به‌طور صحیح مشخص می‌گردد و ساز و گاری این عناصر با رویکرد و فرهنگ حاکم بر نظام آموزشی تضمین می‌گردد (Jainz, 2017:243). بدین ترتیب به نظر می‌آید در جامعه ایران، یکی از مسائل مهم در جریان تربیت اخلاقی فراگیران که باید مورد توجه جدی سیاست‌گذاران، متولیان تربیتی، برنامه‌ریزان درسی و مولفین کتاب‌های درسی قرار گیرد، تمرکز بر رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی است که به‌عنوان راهکاری مکمل برای کسب موفقیت در مسیر جریان تربیت اخلاقی فراگیران مطرح شده است. در این راستا، یافته‌های پژوهش امینی مشهدی و غفاری (۱۳۹۲) بیانگر آن است که نظام آموزش و پرورش ایران به‌منظور تحول ارزشی نیازمند آن است که به همان میزان که به تربیت دینی توجه دارد، به تربیت اخلاقی نیز به‌عنوان رویکردی مهم در قلمرو تربیت ارزشی توجه داشته باشد؛ چرا که اخلاقیات در دین اسلام، اهمیت بسیار والایی دارد. به همین دلیل به زعم محققان از جمله حاجی بابائیان امیری (۱۳۹۵) تربیت اخلاقی باید در رأس برنامه‌های تربیتی باشد؛ زیرا امروزه بحران‌های اخلاقی نوع انسان را تهدید می‌کند و روز به روز دامنه‌ی آن رو به گسترش است. بدین لحاظ یکی از معضلاتی که توجه روان‌شناسان و کارشناسان علوم تربیتی را بیش از پیش به خود معطوف داشته، شیوع ناهنجاری‌های اخلاقی در میان اقشار مختلف جامعه، به‌ویژه نوجوانان است؛ زیرا از منظر علم روان‌شناسی دوره نوجوانی، از مراحل بسیار مهم تحول شخصیت به‌شمار می‌رود که اوج بروز عواطف، قدرت‌گریز و حاکمیت احساسات است و به مراتب دشوارتر و حساس‌تر از دوره کودکی است؛ چرا که این دوران، بحرانی‌ترین مرحله زندگی است که روان و جسم فرد دستخوش تغییر و دگرگونی می‌شود و چنانچه فرد در معرض انحراف قرار گیرد به سرعت، رفتارهای به‌هنجار او به رفتارهای نابه‌هنجار تبدیل می‌گردد (نساجی، ۱۳۹۵: ۵۵). در مجموع به اذعان اکثر پژوهشگران از جمله کیان (۱۳۹۶) می‌توان گفت که نقش برنامه‌های درسی و طراحان آن، در تحقق تربیت اخلاقی و دینی بسیار حساس است و فقدان برنامه‌ریزی ماهر و با صلاحیت، آسیب جدی در این زمینه قلمداد می‌شود. به عبارت دیگر، می‌توان بیان داشت که تربیت اخلاقی در فرهنگ خانواده شکل گرفته و ادامه می‌یابد و پس از آن، در فرهنگ آموزشی و برنامه‌های درسی

مؤسسه‌های تربیتی کامل می‌شود. بنابراین با مرور تحقیقات پیشین می‌توان نتیجه‌گیری نمود که جایگاه برنامه‌های درسی در رشد تربیت اخلاقی فراگیران بسیار مهم است و فقدان برنامه‌ریزی کارآمد، رشد تربیت اخلاقی در دانش‌آموزان، به‌ویژه نوجوانان را با چالش مواجه می‌کند؛ زیرا دوره نوجوانی یکی از مراحل مهم و برجسته رشد و تکامل اجتماعی و روانی فرد به‌شمار می‌رود. در این دوره احتیاج به تعادل هیجانی و عاطفی به‌ویژه تعادل بین عواطف و عقل، درک ارزش وجودی خویش، خودآگاهی، انتخاب هدف‌های واقعی در زندگی، استقلال عاطفی از خانواده، حفظ تعادل روانی و عاطفی خویش در مقابل عوامل فشارزای محیطی، برقراری روابط سالم با دیگران، کسب مهارت‌های اجتماعی لازم، شناخت زندگی سالم و مؤثر و چگونگی برخورداری از آن از مهم‌ترین نیازهای نوجوانان به‌شمار می‌روند. بدین لحاظ می‌توان بیان کرد که این قشر پر تحرک با این ویژگی‌ها، با فاصله‌ای نسبتاً کوتاه جایگزین نسل پیشین خود شده و امور گوناگون کشور را در دست خواهند گرفت. لذا فراهم کردن زمینه‌های رشد مناسب و مطلوب به خصوص در بعد اخلاقی برای آن‌ها و جامعه ضروری است (کریمی و فکری، ۱۳۹۲: ۷۴). لیکن مرور پیشینه پژوهش‌ها نشان می‌دهد علی‌رغم اهمیت حوزه قرآن و معارف اسلامی در تربیت اخلاقی دانش‌آموزان، محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول از منظر میزان تأکید به شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی تا کنون مورد بررسی و تحلیل پژوهشگران قرار نگرفته است و صرفاً برخی پژوهشگران به بررسی محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره ابتدایی از لحاظ میزان توجه به مفاهیم دینی و اخلاقی پرداخته‌اند از جمله عابدینی بلترک (۱۳۹۹) در پژوهشی به بررسی جایگاه تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی و قرآن دوره ابتدایی پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان داد که بر خلاف تأکید اسناد بالادستی به مقوله تربیت اخلاقی، در کتاب‌های درسی مذکور، آن طور که باید به بحث تربیت اخلاقی پرداخته نشده است.

در این راستا، حسینی و وجدانی (۱۳۹۵) نیز در پژوهشی، الگوی تربیت اخلاقی در کتاب‌های آموزش قرآن دوره ابتدایی مورد نقد و بررسی قرار دادند و دریافتند که الگوی تربیت اخلاقی کتاب‌های درسی قرآن دوره ابتدایی، ساده است و آن‌گونه که باید تأمل‌های اساسی و دقیقی در آن صورت نگرفته است و طراحی و تدوین نقشه‌ای کلان برای طرح ارزش‌های اخلاقی توسط برنامه‌ریزان آموزش قرآن ضروری است.

افکاری (۱۳۹۳) نیز در رساله دکتری خود، ضمن شناسایی ۵ مؤلفه تربیت اخلاقی در رویکرد اسلامی، محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از جمله کتاب‌های درسی قرآن را از منظر میزان توجه به مؤلفه‌های مذکور مورد بررسی قرار داد. نتایج این پژوهش نشان داده است که علی‌رغم اهمیت نقش نهاد آموزش و پرورش در جریان تربیت متربیان و نیز محور بودن اساسی کتاب‌های درسی در جریان تعلیم و تربیت، در کتاب‌های درسی قرآن دوره ابتدایی به مسئله مهمی چون تربیت اخلاقی به‌طور علمی پرداخته نشده و اکثر مطالب کتاب‌های درسی مذکور به شکل مضمون‌هایی حاوی پند و اندرز ارائه گردیده و برای ارتباط مؤلفه‌های تربیت اخلاقی با زندگی روزمره دانش‌آموزان فعالیتی پیش بینی نشده است.

درامامی (۱۳۹۰) در پایان نامه کارشناسی ارشد خود به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پایه‌های سوم تا پنجم ابتدایی از جمله کتاب‌های درسی قرآن، به منظور بررسی بعضی از مؤلفه‌های تربیت اخلاقی (مانند صداقت، احترام به خود و دیگران، امانت‌داری، وفای به عهد، نیکی به والدین و مهربانی) و نیز شیوه ارائه آن‌ها پرداخت و دریافت که به‌رغم نقش کلیدی نهاد آموزش و پرورش در فرایند تربیت فراگیران و نیز نقش اساسی کتاب‌های درسی در فرایند تعلیم و تربیت، در کتاب‌های درسی قرآن دوره ابتدایی به مسئله مهمی چون تربیت اخلاقی به‌طور جدی پرداخته نشده و بیشتر مطالب کتاب‌های درسی نامبرده به شکل مضمون‌های انتزاعی ارائه شده و از شیوه‌های مناسب با سن دانش‌آموزان، کمتر بهره برده شده است. بنابراین تأمل در پژوهش‌های پیشین گویای خلاء پژوهشی در زمینه تحلیل محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر اساس میزان تأکید به شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی است. لذا با عنایت به لزوم پر کردن خلاء مطالعاتی موجود، نقد و بررسی محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر اساس میزان توجه به شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی ضروری به نظر می‌رسد. بدین لحاظ پژوهش حاضر با هدف شناسایی شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر مبنای میزان توجه به آن شاخص‌ها انجام شد. لذا پرسش‌های پژوهش فعلی عبارتند از:

۱. شاخص‌های اساسی رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی کدامند؟

۲. میزان توجه به شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی

قرآن دوره متوسطه اول چگونه است؟

روش پژوهش

پژوهش فعلی با ترکیبی از روش‌های مطالعات کتابخانه‌ای، دلفی فازی، تحلیل محتوای کیفی - قیاسی و کمی صورت گرفت. در مرحله اول، به منظور شناسایی شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی، از روش مطالعات کتابخانه‌ای استفاده شد. در بخش مطالعات کتابخانه‌ای، جامعه پژوهش را کلیه منابع علمی معتبر مرتبط با موضوع تحقیق از جمله پژوهش‌ها و تألیفات تشکیل داد که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به مقاله زبان‌دان (۱۳۹۸)، کتاب تربیت اخلاقی غربا و دهباشی (۱۳۹۵)، رساله دکتری افکاری (۱۳۹۳)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد درامامی (۱۳۹۰) اشاره نمود. روش نمونه‌گیری از این جامعه، نمونه‌گیری در دسترس بود که تا رسیدن به حد اشباع اطلاعات ادامه یافت. در این بخش، برای جمع‌آوری داده‌ها از فیش و برای تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای، فرایند سه مرحله‌ای بدین شرح دنبال شد:

(۱) تقلیل یا تلخیص داده‌ها، (۲) ارائه یا نمایش داده‌ها و (۳) نتیجه‌گیری یا تأیید.

در مرحله دوم، جهت رسیدن به اجماع نظر خبرگان در رابطه با تأیید درستی شاخص‌های استخراج شده، از روش دلفی - فازی بهره‌برداری شد. روش دلفی فازی توسط کافمن و گویتا ابداع شد (Cheng & Lin, 2002:178). این روش با هدف دستیابی به توافق آراء در رابطه با موضوعی خاص در بین خبرگان به کار گرفته می‌شود (Fang, Cheng & Por, 2013:304). البته تصمیم‌های اتخاذ شده توسط خبرگان در این روش، بر اساس صلاحیت فردی آنان و ذهنی است. بنابراین بهتر است داده‌ها به جای اعداد قطعی با اعداد فازی نمایش داده شوند. بدین لحاظ می‌توان گفت، مراحل اجرایی روش دلفی فازی در واقع ترکیبی از اجرای روش دلفی و انجام تحلیل‌ها بر روی داده‌ها با استفاده از تعاریف نظریه مجموعه‌های فازی است (Roy and Garai, 2012:47). همچنین می‌توان گفت، پایه تکنیک دلفی برای این است که نظر متخصصان هر حوزه علمی در موضوعات مرتبط با آن حوزه، بهترین نظر است. بنابراین برخلاف روش تحقیق پیمایشی، اعتبار روش دلفی نه به تعداد شرکت‌کنندگان، بلکه به اعتبار علمی متخصصان شرکت‌کننده در پژوهش بستگی دارد (Scalamovsky, Hartman & Crane, 2007). بدین ترتیب می‌توان گفت، انتخاب اعضای خبرگان، عنصری حیاتی در موفقیت مطالعات دلفی است، لیکن در ارتباط با

تعداد خبرگان مورد نیاز برای دلفی سنتی و دلفی - فازی اجماع نظر وجود ندارد. (Mullen, 2003:41) به‌طوری که تعداد متخصصان این تکنیک از ۱۰ تا ۵۰ نفر قابل تغییر است؛ چرا که از یک منظر، تعداد اعضای گروه خبرگان باید به اندازه کافی باشد تا پاسخ‌ها، الگوی خاص خود را نشان دهند، اما از منظری دیگر، تعداد اعضای گروه خبرگان نباید آنقدر بزرگ باشد که موجب پیچیدگی گردد و احتمال اختلاف عقاید را زیاد نماید (Okoli and Pawlowski, 2004). بدین لحاظ در بخش دلفی فازی، جامعه آماری را اساتید شاغل در دانشگاه‌های استان همدان در رشته‌های علوم تربیتی، روانشناسی و الهیات در سال ۱۳۹۹ تشکیل داد که ۴۰ نفر از آن‌ها به‌صورت هدفمند به‌عنوان نمونه آماری انتخاب شدند. در این بخش، برای جمع‌آوری داده‌ها از پرسش‌نامه محقق ساخته حاوی ۱۲ شاخص رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی در قالب طیف لیکرت پنج درجه‌ای از خیلی زیاد تا خیلی کم بهره‌گیری شد که بر اساس شاخص‌های استخراج شده در مرحله قبل طراحی شد. روایی صوری و محتوایی پرسش‌نامه توسط جمعی از متخصصان بررسی و تأیید شد. جهت سنجش پایایی پرسش‌نامه از ضریب آلفای کرونباخ بهره‌برداری شد که ضریب $0/88$ به دست آمد و در نهایت تأیید شد. از معیار اعتبار اعضا در شیوه اعتباریابی نیومن نیز برای بررسی اعتبار داده‌های مربوط به تکنیک دلفی فازی استفاده شد. اعتبار اعضا در معیار اعتباریابی نیومن زمانی اتفاق می‌افتد که یک محقق، نتایج حاصله را به اعضا برمی‌گرداند تا در مورد کفایت آن داوری نمایند (Neuman, 2006:404). بنابراین در این پژوهش، با توجه به آن که در تکنیک دلفی - فازی، نتایج مربوط به هر مرحله به خبرگان برگشت داده شد و نظر آن‌ها مجدداً دریافت گردید، اعتبار اعضا برقرار است. همچنین جهت تجزیه و تحلیل داده‌های کمی حاصل از دلفی فازی، از شاخص‌های آمار توصیفی نظیر فراوانی استفاده گردید.

در مرحله سوم، به منظور تحلیل محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر مبنای میزان توجه به شاخص‌های استخراج شده و تأیید شده در مراحل قبلی از روش تحلیل محتوای کیفی - قیاسی و کمی بهره‌گیری شد. تحلیل محتوای کیفی - قیاسی با استفاده از نظریه‌ها و رویه‌های موجود، تجربه‌ها یا دانش متخصصان و تحقیقات پیشین آغاز می‌شود. مفهومیها و متغیرها، مقوله‌ها و کدها و روابط میان آن‌ها و سازه‌های تحلیل، پیش از ورود به متن و تحلیل داده‌ها، براساس پیشینه، تعریف و تدوین می‌شوند. جنس

استنتاج قیاس است که اطلاعات و دانش موجود را برای فهم اشیاء یا شکل دادن به آراء به کار می‌گیرد (تبریزی، ۱۳۹۱: ۱۲۸). واحد ثبت به بخش معنادار و قابل رمزگذاری محتوا اطلاق می‌شود. از این رو، واحد ثبت در این تحلیل را مضامین تشکیل داد؛ زیرا معروفی و یوسف‌زاده (۱۳۸۸) معتقدند مضمون‌ها پر ارزش‌ترین واحدهایی هستند که در تجزیه و تحلیل محتوا باید مدنظر قرار گیرند و منظور از مضامین، معنای خاصی است که از یک کلمه یا جمله یا پاراگراف مستفاد می‌شود. این مضمون‌ها، فضای خاص و مشخصی را اشغال نمی‌کنند؛ چون یک جمله ممکن است چند مضمون داشته باشد و یا چند پاراگراف متن، ممکن است فقط یک مضمون داشته باشد. همچنین در این بخش از پژوهش، روش شمارش نیز فراوانی است و مقوله‌بندی با روش جعبه‌ای است؛ یعنی طبقات (مقوله‌ها) پیش از اجرای تحقیق تعیین می‌شوند و به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز گویند (نوریان، ۱۳۸۷). در بخش تحلیل محتوا، جامعه آماری شامل کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول در سال تحصیلی ۱۳۹۹-۱۳۹۸ بود که به روش تمام‌شماری مورد بررسی قرار گرفت. لذا در مجموع محتوای ۳ جلد کتاب شامل ۳۸۴ صفحه بر اساس شاخص‌های استخراج شده و تأیید شده در مراحل قبلی، به روش سرشماری مورد تحلیل قرار گرفت. در این بخش، برای جمع‌آوری داده‌ها از چک لیست محقق ساخته تحلیل محتوا استفاده شد. چک لیست محقق ساخته تحلیل محتوا بر اساس شاخص‌های استخراج شده از تحلیل منابع علمی در دسترس و تأیید شده توسط خبرگان طراحی گردید، لذا می‌توان گفت این ابزار از رویی مطلوبی برخوردار است. همچنین از تکنیک اجرای مجدد برای اطمینان از ثبات اندازه‌گیری سیاهه ثبت داده‌ها و تعیین میزان پایایی این ابزار بهره‌گیری شد که ضریب پایایی ۰/۸۹ به دست آمد که نشان از پایایی قابل قبول ابزار جمع‌آوری داده بود. همچنین تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از تحلیل محتوای کتاب‌های منتخب، با استفاده از روش آنتروپی شانون که یکی از روش‌های تصمیم‌گیری چند معیاره برای محاسبه وزن شاخص‌هاست، با طی چهار گام به شرح ذیل انجام گرفت:

- ۱) تشکیل ماتریس تصمیم پژوهش که سطرها مشتمل بر کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول و ستون‌ها مشتمل بر شاخص‌های رویکرد دینی با عنایت به مکتب اسلام در تربیت اخلاقی می‌باشند؛

- ۲) تشکیل ماتریس تصمیم نرمال شده با استفاده از روش نرمال سازی ساده، به منظور تبدیل داده‌ها به داده‌های بهنجار شده؛
- ۳) محاسبه مقادیر مربوط به آنتروپی هر شاخص؛
- ۴) محاسبه مقادیر مربوط به وزن هر شاخص.

یافته‌های پژوهش

■ پاسخ به پرسش اول پژوهش: شاخص‌های اساسی رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی کدامند؟

به منظور پاسخگویی به پرسش پژوهشی شماره یک، ابتدا از روش مطالعات کتابخانه‌ای جهت استخراج شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی، مطلوب دوره اول متوسطه از تحلیل منابع علمی در دسترس تا رسیدن به حد اشباع اطلاعات استفاده شد، سپس از تکنیک دلفی فازی با طی مراحل ذیل جهت رسیدن به اجماع نظر خبرگان حوزه تربیت اخلاقی در رابطه با تأیید درستی شاخص‌های استخراج شده، از طریق تکمیل پرسش‌نامه محقق ساخته بهره‌گیری شد:

● **تعریف متغیرهای کلامی:** در جدول شماره (۱) دامنه متغیرهای کیفی تعیین شده است تا خبرگان با ذهنیت یکسان به سؤال‌ها پاسخ دهند.

جدول شماره ۱. اعداد فازی مثلثی متغیرهای کلامی

متغیرهای کلامی	عدد فازی مثلثی	عدد فازی قطعی شده
خیلی زیاد	(۰ و ۰/۲۵ و ۱)	۰/۹۳۷۵
زیاد	(۰/۱۵ و ۰/۱۵ و ۰/۷۵)	۰/۷۵
متوسط	(۰/۲۵ و ۰/۲۵ و ۰/۵)	۰/۵
کم	(۰/۱۵ و ۰/۱۵ و ۰/۲۵)	۰/۲۵
خیلی کم	(۰/۲۵ و ۰ و ۰)	۰/۰۶۲۵

در جدول شماره (۱) اعداد فازی قطعی شده، با بهره‌گیری از فرمول مینکووسکی به صورت رابطه (۱) به دست آمده‌اند:

$$\bar{x} = m + \frac{\beta - \alpha}{4} \quad \text{رابطه (۱)}$$

● **نظرسنجی مرحله اول:** در این مرحله، ۱۲ شاخص استخراج شده از مطالعات کتابخانه‌ای، در قالب پرسش‌نامه به خبرگان ارسال گردید که نتایج شمارش پاسخ‌های آن‌ها و میانگین فازی زدایی شده هر شاخص که با استفاده از روابط (۱) و (۲) و (۳) محاسبه شده در جدول شماره (۲) ارائه شده است.

$$A_i = (a_1^{(i)}, a_2^{(i)}, a_3^{(i)}) \quad i = 1, 2, 3, \dots, n \quad \text{رابطه (۲)}$$

رابطه (۳):

$$A_{ave} = (m_1, m_2, m_3) = \left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_1^{(i)}, \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_2^{(i)}, \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_3^{(i)} \right)$$

در روابط فوق A_i بیانگر دیدگاه خبره i ام و A میانگین دیدگاه‌های خبرگان است (چنگ و لین، ۲۰۰۲).

جدول شماره ۲. نتایج شمارش پاسخ‌های مرحله اول نظرسنجی

$(\bar{x}_i)$	میزان موافقت خبرگان					علامت اختصاری شاخص	شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی
	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد		
۰/۹۰	۰	۰	۱	۵	۳۴	ش ۱	● استفاده از اسوه‌ها، سرمشق‌ها و الگوهای مطلوب جهت پرورش و تثبیت صفات خوب اخلاقی
۰/۸۷	۰	۱	۳	۴	۳۲	ش ۲	● توجه به تمایلات و گرایش‌های فطری پاک انسانی و پرورش همه جانبه آن در رسیدن به کمال
۰/۷۸	۰	۰	۱۱	۹	۲۰	ش ۳	● توجه به ارزشمندی کسب علم، دانش، شناخت، معرفت، بینش و بصیرت جهت رفتار عالمانه
۰/۹۲	۰	۰	۱	۲	۳۷	ش ۴	● توجه به خودسازی جهت شکل‌گیری صفات نیک اخلاقی
۰/۹۰	۰	۰	۰	۷	۳۳	ش ۵	● ترویج روحیه تفکر و تعقل و خردورزی پیرامون موضوعات اخلاقی، اعمال و رفتار

میزان موافقت خبرگان	میزان موافقت خبرگان					علامت اختصاری شاخص	شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی
	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد		
(%)							
۰/۷۸	۰	۰	۱۰	۱۰	۲۰	ش ۶	<ul style="list-style-type: none"> ارتقای آگاهی و بصیرت اخلاقی به طرق مختلف مانند موعظه، تذکر، تمثیل، ارائه داستان‌های اخلاقی و عبرت‌آموز و یا ایجاد فرصتی برای بحث و گفتگو درباره مسائل اخلاقی
۰/۸۴	۰	۰	۵	۹	۲۶	ش ۷	<ul style="list-style-type: none"> تأکید به خودشکوفایی جهت شکل‌گیری صفات مناسب اخلاقی
۰/۸۱	۰	۰	۱۰	۴	۲۶	ش ۸	<ul style="list-style-type: none"> توجه به امر به معروف جهت دعوت به فضایل اخلاقی
۰/۸۵	۰	۰	۵	۷	۲۸	ش ۹	<ul style="list-style-type: none"> توجه به نهی از منکر جهت دوری از رذایل اخلاقی
۰/۹۰	۰	۰	۰	۷	۳۳	ش ۱۰	<ul style="list-style-type: none"> تمرکز بر خودشناسی جهت شکل‌گیری صفات مطلوب اخلاقی
۰/۸۷	۰	۰	۳	۷	۳۰	ش ۱۱	<ul style="list-style-type: none"> توجه به خداشناسی و پذیرش اصل توحید و یگانگی پروردگار جهت رشد و تعالی اخلاقی
۰/۷۷	۰	۰	۱۴	۴	۲۲	ش ۱۲	<ul style="list-style-type: none"> توجه به اختیار، انتخاب آگاهانه و فعل ارادی همراه با نیت الهی جهت رفتار و عمل آگاهانه

یافته‌های جدول شماره (۲) نشان می‌دهد که خبرگان درباره بیشتر شاخص‌ها توافق نظر زیادی دارند.

● **نظرسنجی مرحله دوم:** در این مرحله، نظرات خبرگان در خصوص معرفی سایر شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی که در مرحله قبل در قالب سؤال باز در انتهای پرسش‌نامه اخذ شده بود، توسط جمعی از صاحب‌نظران پالایش گردید و شاخص‌های «تأکید به پرهیز از محیط‌های فاسد جهت زمینه‌سازی برای تربیت اخلاقی» و «تمرکز بر دوری از افراد ناسالم به منظور زمینه‌سازی برای تربیت اخلاقی» به ترتیب با علامت اختصاری (ش ۱۳) و (ش ۱۴) به شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی اضافه شد. سپس خبرگان با توجه به میزان اختلاف دیدگاه آن‌ها با میانگین دیدگاه سایر خبرگان در مرحله اول، دوباره به

پرسش‌نامه پاسخ دادند که نتایج آن در جدول شماره (۳) ارائه شده است. چنانچه اختلاف بین دو مرحله، کمتر از حد آستانه خیلی کم (۰/۱) باشد، در این صورت فرایند نظرسنجی متوقف می‌شود (Cheng & Lin, 2002).

جدول شماره ۳. نتایج شمارش پاسخ‌های مرحله دوم نظرسنجی و مقایسه آن با نتایج مرحله اول

$(\bar{X}_2 - \bar{X}_1)$	$(\bar{X}_1)$	میزان موافقت خبرگان					علامت اختصاری شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی
		خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	
۰/۰۱	۰/۹۱	۰	۰	۰	۵	۳۵	ش ۱
۰/۰۲	۰/۸۹	۰	۰	۲	۶	۳۲	ش ۲
۰/۰۴	۰/۸۲	۰	۰	۵	۱۳	۲۲	ش ۳
۰/۰۱	۰/۹۳	۰	۰	۰	۲	۳۸	ش ۴
۰/۰۲	۰/۹۲	۰	۰	۰	۴	۳۶	ش ۵
۰/۰۳	۰/۸۱	۰	۰	۷	۱۰	۲۳	ش ۶
۰/۰۳	۰/۸۷	۰	۰	۲	۱۰	۲۸	ش ۷
۰/۰۳	۰/۸۴	۰	۰	۵	۹	۲۶	ش ۸
۰/۰۱	۰/۸۶	۰	۰	۲	۱۲	۲۶	ش ۹
۰/۰۳	۰/۹۳	۰	۰	۰	۲	۳۸	ش ۱۰
۰/۰۱	۰/۸۸	۰	۰	۲	۸	۳۰	ش ۱۱
۰/۰۹	۰/۸۶	۰	۰	۳	۹	۲۸	ش ۱۲
-	۰/۸۴	۰	۰	۵	۱۰	۲۵	ش ۱۳
-	۰/۸۵	۰	۰	۳	۱۱	۲۶	ش ۱۴

یافته‌های جدول شماره (۳) بیانگر آن است که در مرحله دوم، نظرسنجی درباره ۱۲ شاخصی که میزان اختلاف نظر راجع به آن‌ها کمتر از (۰/۱) می‌باشد، متوقف شد.

● **نظرسنجی مرحله سوم:** در این مرحله، خبرگان با توجه به میزان اختلاف دیدگاه آن‌ها با میانگین دیدگاه سایر خبرگان در مرحله دوم، دوباره به پرسش‌نامه‌ای که شامل ۲ شاخص باقیمانده از مرحله قبل بود، پاسخ دادند که نتایج آن در جدول شماره (۴) آمده است.

جدول شماره ۴. نتایج شمارش پاسخ‌های مرحله سوم نظرسنجی و مقایسه آن با نتایج مرحله دوم

()	()	میزان موافقت خبرگان					علامت اختصاری شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی
		خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	
۰/۰۳	۰/۸۷	۰	۰	۱	۱۲	۲۷	ش ۱۳
۰/۰۴	۰/۸۹	۰	۰	۰	۱۱	۲۹	ش ۱۴

یافته‌های جدول شماره (۴) حاکی از آن است که در مرحله سوم، نظرسنجی درباره ۲ شاخص فوق که میزان اختلاف نظر راجع به آن‌ها کمتر از (۰/۱) می‌باشد، متوقف شد.

■ **پاسخ به پرسش دوم پژوهش:** میزان توجه به شاخص‌های رویکرد اسلامی در

تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول چگونه است؟

به منظور پاسخگویی به پرسش پژوهشی شماره دو، تحلیل محتوای سه جلد کتاب درسی قرآن دوره متوسطه اول بر اساس میزان توجه به شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی مد نظر بوده که نتایج حاصل از آن در جدول شماره (۵) ارائه شده است.

جدول شماره ۵. توزیع فراوانی شاخص‌های رویکرد اسلامی در کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول

مجموع		کتاب درسی قرآن پایه ۹		کتاب درسی قرآن پایه ۸		کتاب درسی قرآن پایه ۷		علامت‌اختصاری شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
۲/۰۴	۵	۳/۶۴	۲	۲/۳۳	۲	۰/۹۶	۱	ش ۱
۰/۴۱	۱	۰	۰	۱/۱۶	۱	۰	۰	ش ۲
۱/۶۳	۴	۰	۰	۱/۱۶	۱	۲/۸۸	۳	ش ۳
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	ش ۴
۴/۰۸	۱۰	۳/۶۴	۲	۵/۸۱	۵	۲/۸۸	۳	ش ۵
۳/۲۷	۸	۰	۰	۳/۴۹	۳	۴/۸۲	۵	ش ۶
۰/۴۱	۱	۱/۸۲	۱	۰	۰	۰	۰	ش ۷
۴۲/۰۴	۱۰۳	۴۵/۴۴	۲۵	۴۴/۱۹	۳۸	۳۸/۴۶	۴۰	ش ۸
۵/۳۱	۱۳	۳/۶۴	۲	۶/۹۸	۶	۴/۸۲	۵	ش ۹
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	ش ۱۰
۳۷/۵۵	۹۲	۳۶/۳۶	۲۰	۳۴/۸۸	۳۰	۴۰/۳۸	۴۲	ش ۱۱
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	ش ۱۲
۱/۶۳	۴	۱/۸۲	۱	۰	۰	۲/۸۸	۳	ش ۱۳
۱/۶۳	۴	۳/۶۴	۲	۰	۰	۱/۹۲	۲	ش ۱۴
۱۰۰	۲۴۵	۱۰۰	۵۵	۱۰۰	۸۶	۱۰۰	۱۰۴	جمع کل

یافته‌های جدول شماره (۵) نشان می‌دهد که از میان کل مضامین مطرح شده در ۳۸۴ صفحه‌ای که به کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول اختصاص یافته، بیشترین فراوانی مربوط به شاخص هشتم با ۱۰۳ مضمون و کمترین فراوانی مربوط به شاخص‌های چهارم، دهم و دوازدهم با ۰ مضمون است. در ادامه نیز جهت تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از تحلیل محتوا از روش آنتروپی شانون با استفاده از روابط ذیل بهره‌برداری گردیده که نتایج آن در جدول شماره (۶) آمده است.

جدول شماره ۶. مقادیر بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت شاخص‌های رویکرد اسلامی در کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول

شاخص‌ها	ش ۱	ش ۲	ش ۳	ش ۴	ش ۵	ش ۶	ش ۷	ش ۸	ش ۹	ش ۱۰	ش ۱۱	ش ۱۲	ش ۱۳	ش ۱۴
$(E_j)^{\circ}$	۰/۹۶	۰	۰/۵۱۱	۰	۰/۶۰۲	۰/۹۳۷	۰	۰/۹۲۱	۰/۹۸۲	۰	۰/۹۶	۰	۰/۵۱۱	۰/۶۳
(W_j)	۰/۱۳۷	۰	۰/۰۷۳	۰	۰/۰۸۶	۰/۱۳۴	۰	۰/۱۳۱	۰/۱۴۰	۰	۰/۱۳۷	۰	۰/۰۷۳	۰/۰۹۰

$$*K = ۰/۹۱۰۲۳۹۲۲۷$$

یافته‌های جدول شماره (۶) حاکی از آن است که در کتاب‌های درسی قرآن دوره اول متوسطه بیشترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به شاخص «توجه به امر به معروف جهت دعوت به فضایل اخلاقی» و کمترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به شاخص‌های «توجه به تمایلات و گرایش‌های فطری پاک انسانی و پرورش همه جانبه آن در رسیدن به کمال»، «توجه به خودسازی جهت شکل‌گیری صفات نیک اخلاقی»، «تأکید به خودشکوفایی جهت شکل‌گیری صفات مناسب اخلاقی»، «تمرکز بر خودشناسی جهت شکل‌گیری صفات مطلوب اخلاقی» و «توجه به اختیار، انتخاب آگاهانه و فعل ارادی همراه با نیت الهی جهت رفتار و عمل آگاهانه» می‌باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

در این بخش از پژوهش، ابتدا هر یک از یافته‌های پژوهش به تفکیک پرسش‌های مطرح در پژوهش، به‌طور خلاصه ارائه و سپس در خصوص هر یک از یافته‌ها، بحث و نتیجه‌گیری می‌شود:

● نتایج حاصل از پرسش اول پژوهش: شاخص‌های اساسی رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی کدامند؟

یافته‌های حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای و دلفی فازی نشان داد که خبرگان پس از طی سه مرحله نظرسنجی، درباره ۱۴ شاخص از رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی به وحدت نظر رسیده‌اند که عبارتند از: «استفاده از اسوه‌ها، سرمشق‌ها و الگوهای مطلوب جهت پرورش و تثبیت صفات خوب اخلاقی»، «توجه به تمایلات و گرایش‌های فطری پاک انسانی و پرورش همه جانبه آن در رسیدن به کمال»، «توجه به ارزشمندی کسب علم، دانش، شناخت، معرفت، بینش و بصیرت جهت رفتار عالمانه»، «توجه به خودسازی جهت شکل‌گیری صفات نیک اخلاقی»، «ترویج روحیه تفکر و تعقل و خردورزی پیرامون موضوعات اخلاقی، اعمال و رفتار»، «ارتقای آگاهی و بصیرت اخلاقی به طرق مختلف مانند موعظه، تذکر، تمثیل، ارائه داستان‌های اخلاقی و عبرت‌آموز و یا ایجاد فرصتی برای بحث و گفتگو درباره مسائل اخلاقی»، «تأکید به خودشکوفایی جهت شکل‌گیری صفات مناسب اخلاقی»، «توجه به امر به معروف جهت دعوت به فضایل اخلاقی»، «توجه به نهی از منکر جهت دوری از رذایل اخلاقی»، «تمرکز بر خودشناسی جهت شکل‌گیری صفات مطلوب اخلاقی»، «توجه به خداشناسی و پذیرش اصل توحید و یگانگی پروردگار جهت رشد و تعالی اخلاقی»، «توجه به اختیار، انتخاب آگاهانه و فعل ارادی همراه با نیت الهی جهت رفتار و عمل آگاهانه»، «تأکید به پرهیز از محیط‌های فاسد جهت زمینه‌سازی برای تربیت اخلاقی»، «تمرکز بر دوری از افراد ناسالم به منظور زمینه‌سازی برای تربیت اخلاقی». شاخص‌های استخراج شده و تأیید شده از دیدگاه خبرگان حوزه تربیت اخلاقی با بهره‌گیری از روش‌های مطالعات کتابخانه‌ای و دلفی فازی در این بخش از پژوهش با یافته‌های حاصل از پژوهش افکاری (۱۳۹۳) که با بررسی و مطالعه مبانی نظری به استخراج ۵ شاخص رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی پرداخته است، همخوانی و مطابقت دارد. در تبیین این یافته می‌توان گفت که سه مؤلفه شناخت، گرایش و رفتار از نظر اسلام دارای اهمیت است

و شناخت و تمایل هر دو مقدمه رفتار عالمانه هستند، اگر چه که گرایش‌ها به تنهایی نیز می‌توانند منجر به رفتار شوند، اما رفتار عالمانه فقط با شناخت و بصیرت ممکن است که این نتیجه با یافته‌های این پژوهش و پژوهش افکاری (۱۳۹۳) در مورد شناسایی و استخراج شاخص‌های اساسی رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی همسو می‌باشد.

● نتایج حاصل از پرسش دوم پژوهش: میزان توجه به شاخص‌های رویکرد اسلامی

در تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول چگونه است؟

یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای کیفی-قیاسی و کمی کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر مبنای میزان توجه به شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی حاکی از آن است که توزیع شاخص‌های رویکرد مذکور در محتوای کتاب‌های درسی نامبرده به صورت نرمال و متوازن نیست. به طوری که یافته‌های آنروپی شانون نیز نشان داد که بیشترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به شاخص «توجه به امر به معروف جهت دعوت به فضایل اخلاقی» و کمترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به شاخص‌های «توجه به تمایلات و گرایش‌های فطری پاک انسانی و پرورش همه جانبه آن در رسیدن به کمال»، «توجه به خودسازی جهت شکل‌گیری صفات نیک اخلاقی»، «تأکید به خودشکوفایی جهت شکل‌گیری صفات مناسب اخلاقی»، «تمرکز بر خودشناسی جهت شکل‌گیری صفات مطلوب اخلاقی» و «توجه به اختیار، انتخاب آگاهانه و فعل ارادی همراه با نیت الهی جهت رفتار و عمل آگاهانه» می‌باشد. بنابراین می‌توان گفت که بازنگری در کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر پایه شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی ضروری است. با توجه به این که پیشینه مشابهی با این یافته در خصوص دوره اول متوسطه پیدا نشد، از این رو امکان مقایسه این یافته با یافته‌های تحقیقات پیشین در دوره متوسطه اول فراهم نشد. لیکن با توجه به نتایج این پژوهش و نتایج پژوهش‌هایی از قبیل عابدینی بلترک (۱۳۹۹)، حسنی و وجدانی (۱۳۹۵)، افکاری (۱۳۹۳) و درامی (۱۳۹۰) مبنی بر ضرورت تجدیدنظر در کتاب‌های درسی قرآن دوره ابتدایی به دلیل توزیع نامتعادل مؤلفه‌های تربیت

اخلاقی از دیدگاه اسلام در محتوای کتاب‌های درسی نامبرده می‌توان گفت، برخی از شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی قرآن دوره‌های تحصیلی ابتدایی و متوسطه اول حضور چشمگیری نداشته‌اند، در حالی که دین اسلام و قرآن کریم چه در مضامین نظری و چه در حوزه عملی سرشار از آموزه‌های اخلاقی است و در هیچ دینی نمی‌توان با این دقت و صراحت آن را جستجو نمود. لذا در تبیین این یافته‌ها می‌توان گفت، در کتاب‌های درسی قرآن کلیه دوره‌های تحصیلی صرفاً بر روخوانی قرآن تأکید شده، حال آن که توجه به روخوانی تنها یکی از اهداف محسوب می‌شود و درک محتوایی آیات قرآن و زمینه‌سازی برای عملی نمودن ارزش‌ها و مطالب گهربار آن بعد دیگر قضیه است که مورد بی‌توجهی قرار گرفته است. در حقیقت با توجه به نتایج این پژوهش و تحقیقات ذکر شده می‌توان بیان داشت که کتاب‌های درسی قرآن در دوره‌های ابتدایی و متوسطه اول نتوانسته‌اند آن گونه که بایسته و شایسته است، حق مطلب را در ارائه محتوا و فرصت‌های اخلاقی مبتنی بر رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی را به دانش‌آموزان ادا نمایند. لذا با توجه به آن که نظام تعلیم و تربیت کشور ایران برگرفته از تعالیم اسلامی می‌باشد، چنین امری نقطه ضعف بزرگی برای نظام آموزش و پرورش کشور در زمینه تربیت اخلاقی دانش‌آموزان به‌ویژه نوجوانان محسوب می‌شود. بنابراین بر اساس یافته‌های این پژوهش، بازبینی در محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر اساس شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی در راستای ارتقای شناخت ارزش‌های اخلاقی و در نهایت، التزام به آموزه‌های اخلاقی با رویکرد اسلامی پیشنهاد می‌شود. از جمله محدودیت‌های این پژوهش، محدود نمودن موضوع به کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول است، لذا پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های بعدی به تحلیل محتوای سایر کتاب‌های درسی بر مبنای میزان تأکید به شاخص‌های رویکرد اسلامی پرداخته شود؛ زیرا نتایج حاصل از آن در تدوین الگوی برنامه درسی تربیت اخلاقی کامل‌تر کاربرد دارد. همچنین می‌توان گفت، از آن جا که در کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول، ترجمه فارسی متون عربی قرآن درج نشده و

بر روان‌خوانی بیش از اهداف دیگر تأکید شده است، این امر محدودیت‌هایی را در تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مذکور برای پژوهش‌گر ایجاد نمود. بنابراین متون فارسی کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول ملاک عمل قرار گرفت. براین اساس، در تجدید نظر در محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول، درج ترجمه فارسی متون عربی قرآن در کتاب‌های درسی مورد اشاره به‌عنوان راهکاری برای طراحی و ارائه الگوی برنامه درسی تربیت اخلاقی کارآمدتر در آن دوره پیشنهاد می‌گردد.

تشکر و قدردانی

مقاله حاضر، مستخرج از رساله دکتری رشته برنامه‌ریزی درسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک با عنوان «نقد و بررسی جایگاه رویکردهای تربیت اخلاقی در برنامه درسی دوره متوسطه اول و ارائه الگوی مطلوب» می‌باشد. از اساتید بزرگوار راهنما و مشاور و سایر اساتید محترم گروه علوم تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک، تقدیر و تشکر می‌گردد.

- قرآن کریم. (۱۳۸۸). ترجمه مهدی الهی قمشاهی. قم: اسوه.
- احمدزاده، صادق. (۱۳۹۸). نگاهی به مقوله برنامه درسی با رویکرد تربیت اخلاقی دانش‌آموزان. فصلنامه مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی، ۴۰: ۴۳-۵۸.
- افکاری، فرشته. (۱۳۹۳). نقد و بررسی رویکردهای تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی در کتاب‌های درسی بخوانیم، بنویسیم، قرآن، هدیه‌های آسمانی، تعلیمات اجتماعی و طراحی الگوی برنامه‌درسی. رساله دکتری، دانشگاه علامه طباطبائی.
- امینی مشهدی، سمانه و غفاری، ابوالفضل. (۱۳۹۲). تأملی بر رویکردهای تربیت ارزشی: نگاهی به جایگاه تربیت ارزشی و تحول آن در نظام آموزش و پرورش ایران. پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، ۳(۲): ۹۸-۱۱۰.
- انصاری، مریم و محسنی پور، محمد صادق. (۱۳۹۷). بررسی دیدگاه دبیران دوره متوسطه پیرامون فرصت‌ها و تهدیدهای تربیت اخلاقی در نظام آموزشی. فصلنامه مسایل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۳(۱): ۷-۳۰.
- بختیاری، اکرم و توسلی، طیبه. (۱۳۹۵). تحلیل محتوای کتاب درسی پیام‌های آسمانی پایه هفتم بر اساس میزان پرداختن به انواع روشهای تربیت اسلامی. فصلنامه مسایل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۱(۲): ۳۳-۵۲.
- تبریزی، منصوره. (۱۳۹۱). تحلیل محتوای کیفی از منظر رویکردهای قیاسی و استقرایی. فصلنامه علوم اجتماعی، ۶۴: ۱۰۵-۱۳۸.
- چمل‌نژاد، مرتضی و ذاکری، شه‌پری. (۱۳۹۵). واکوی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر اخلاق‌مداری در آموزش و پرورش. مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی، ۳(۳): ۱۳۷-۱۶۰.
- حاجی بابائیان امیری، محسن. (۱۳۹۵). روشهای تربیت اخلاقی کاربردی در اسلام. تهران: سروش، چاپ پنجم.
- حسنی، محمد و وجدانی، فاطمه. (۱۳۹۵). بررسی و نقد الگوی تربیت اخلاقی در کتاب‌های آموزش قرآن دوره ابتدایی. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۴(۳۲): ۱۳۷-۱۶۱.
- حقیقت، شهربانو و مزیدی، محمد. (۱۳۸۷). بررسی و ارزیابی زمینه فلسفی و روشهای آموزشی چهار رویکرد تربیت اخلاقی معاصر. فصلنامه اندیشه دینی، دانشگاه شیراز، ۲۶: ۱۰۵-۱۳۴.
- درامامی، نرگس. (۱۳۹۰). تحلیل محتوای کتاب‌های بخوانیم، تعلیمات اجتماعی (مدنی)، هدیه‌های آسمانی و قرآن پایه‌های سوم تا پنجم ابتدایی سال ۱۳۸۸ به منظور بررسی برخی مقوله‌های تربیت اخلاقی. پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- زبان‌دان، مصطفی. (۱۳۹۸). مقایسه‌ی مفهوم، اهمیت و روشهای تربیت اخلاقی در غرب و اسلام. فصلنامه مطالعات علوم تربیتی و روانشناسی، ۳۹: ۲۲۷-۲۵۰.
- شریفی، مریم و میرشاه جعفری، ابراهیم. (۱۳۹۵). بررسی برنامه درسی تربیت اخلاقی در چند کشور جهان و کشور ایران. نشریه معرفت اخلاقی، ۱(۱۹): ۱۱۵-۱۳۱.
- عابدینی بلترک، میمنت. (۱۳۹۹). بررسی جایگاه تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی: مطالعه‌ای از نوع تحلیل محتوا. فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۸(۴۸): ۱۷۱-۱۸۷.
- غربا، مبینا و دهباشی، اکرم. (۱۳۹۵). تربیت اخلاقی. تهران: دبیزش، چاپ اول.
- کریمی، فریبا و فکری، سعیده. (۱۳۹۲). سنجش مهارتهای زندگی دانش‌آموزان پایه اول متوسطه. فصلنامه آموزش و ارزشیابی، ۶(۲۲): ۷۳-۸۵.
- کوشی، زهرا؛ موسی‌پور، نعمت‌الله؛ آرمند، محمد و محبی، علی. (۱۳۹۹). طراحی و اعتبارسنجی الگوی تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه مسایل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۵(۳): ۱۲۷-۱۵۲.
- کیان، مریم. (۱۳۹۶). جایگاه تربیت اخلاقی در فرهنگ آموزشی و برنامه درسی. اولین کنفرانس بین‌المللی فرهنگ، آسیب‌شناسی روانی و تربیت، تهران، دانشگاه الزهرا.
- معروفی، یحیی و یوسف‌زاده، محمدرضا. (۱۳۸۸). تحلیل محتوا در علوم انسانی. همدان: سپهر دانش، چاپ اول.
- نساجی، اسماعیل. (۱۳۹۵). نگاهی به عوامل ناهنجاری‌های اخلاقی در نوجوانان. مجله درس‌هایی از مکتب اسلام، ۵۶(۱۰): ۵۵-۵۹.
- نوریان، محمد. (۱۳۸۷). روشهای تحقیق در علوم رفتاری. تهران: انتشارات آگه، چاپ اول.

وجدانی، فاطمه. (۱۳۹۸). از نظر تا عمل: طرحی برای تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبائی (ره). تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، چاپ اول.

یادگاری، مطهره؛ صالحی، کیوان و سجادیه، نرگس سادات. (۱۳۹۸). ارائه نظریه داده بنیاد برای تبیین فرایندهای جاری تربیت اخلاقی در مدارس متوسطه شهر تهران. فصلنامه مسایل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۴(۲): ۱۴۷-۱۸۶.

REFERENCES

- Cheng, Ching-Hsue & Lin, Yin. (2002). The Fuzzy Delphi Method is Derived from the Traditional Delphi Method and the Fuzzy set Theory. *European Journal of Operational Research*, 142:174-186.
- Fong, S.F., Cheng, P & Por, F.B. (2013). Development of ICT Competency Standard Using the Delphi Technique. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 10(3): 299 – 314.
- Jainz, A. (2017). “The Re-emergence of Character Education in American Education Policy”. *American Journal of Educational Studies*, 53: 239- 254.
- Mullen, P. (2003). Delphi: Myths and Reality. *Journal of Health Organisation and Management*, 17(1): 37-52.
- Neuman, L. (2006). *Social Research Methods: Quantitative and Qualitative Approaches*. Third Edition. London: Allyn and Bacon, 3: 404-405.
- Okoli, C & Pawlowski, S.D. (2004). The Delphi Method as a Research tool: an Example, Design Considerations and Applications. *Information & Management*, 42 (1): 15–29.
- Roy, T.K. & Garai, A. (2012). Intuitionistic Fuzzy Delphi Method: More Realistic and Interactive Forecasting Tool. *Notes on Intuitionistic Fuzzy Sets*, 18(2)37-50 .:
- Scalamovsky, A., Hartman, H & Crane, D. (2007). *Economics of Natural Resources and the Environment*. Springer. ISBN 0-412-36330-5.